

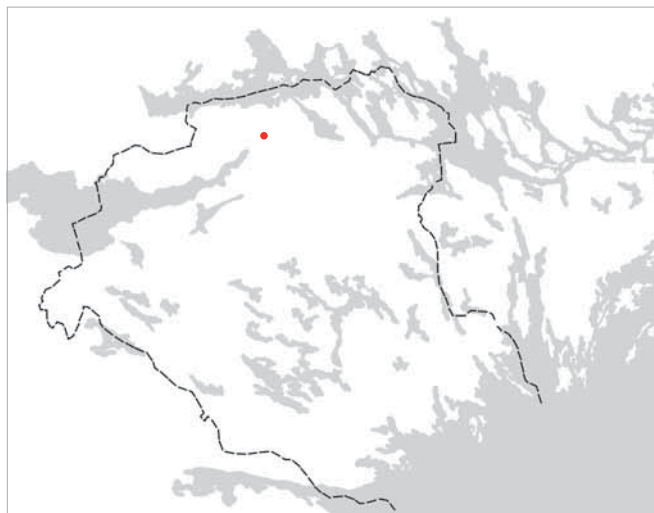
Arkeologisk förundersökning

Kvarteret Eskilshem

Nyare tid

Eskilstuna 554:1, Eskilshem 4:12, Eskilstuna stad, Klosters socken, Eskilstuna kommun, Södermanlands län.

Lars Norberg

Arkeologisk förundersökning

Kvarteret Eskilshem

Nyare tid

Eskilstuna 554:1, Eskilshem 4:12, Eskilstuna stad, Klosters socken,
Eskilstuna kommun, Södermanlands län.

Lars Norberg

ARKEOLOGISKA MEDDELANDEN 2005

© 2005 Sörmlands museum

Beställningar kan göras hos:
Landstinget Sörmland
Kultur & utbildning Sörmland
SÖRMLANDS MUSEUM
Box 314, S-611 26 Nyköping
arkiv.bibliotek@kuf.dll.se

Grafisk form och layout: Lars Norberg.
Omslag och inlaga är reproducerad vid Sörmlands museum.
Kart- och ritmaterial: Lars Norberg
Omslagsbild: Södermanlands län. Utredningssområdets geografiska läge markerat med röd punkt.

Där inget annat anges har den digitala Fastighetskartan, respektive Gröna kartan (GSD) för Södermanlands län använts som underlag.

Allmänt kartmaterial från Lantmäteriverket. Medgivande 97.0350.

Nyköping 2005

ISSN 1402-9650

Innehåll

Utgångspunkt 5

Syfte och metod 5

Syfte

Metod

Landskap 5

Natur och kultur

Resultat 8

Tolkningar 9

Referenser 10

Arkiv

Administrativa uppgifter 10

Bilagor 11

Bilaga 1. Utdrag ur Digitala fastighetskartan (GSD) med uttag ur FMIS. Klosterkyrkogården är markerad med grått. Skala 1:4000.

Bilaga 2. Schaktplan över undersökta ytor inom kvarteret Eskilshem. Klosterkyrkogården är markerad med grått. Skala 1:500.

Bilaga 3. Rektifierad historisk karta i form av gemometrisk avmätning (LMS akt nr C41-9:1). Därutöver är nuvarande Klosterkyrkogårdens utbredning samt öppnade förundersökningsschakt markerade. Skala 1:1000.

Bilaga 4. Sektionsritning (S4) mot väster, samt planritning över den stenpackning som framkom mot botten av schakt 4. Skala 1:20.

Figur 1. Översiktskarta över Södermanlands län med kommuner, större orter, vägar och angränsande län. Undersökningsområdets geografiska belägenhet är markerat med röd kontur. Skala 1:800 000.

Utgångspunkt

Sektor arkeologi vid Sörmlands museum har under perioden 041012-041013, efter beslut av länsstyrelsen i Södermanlands län, utfört en arkeologisk förundersökning inom fornlämning Eskilstuna 554:1, Eskilstuna stad, Klosters socken, Eskilstuna kommun i Södermanlands län (figur 1 & 2).

Den arkeologiska förundersökningen föranleddes av att Eskilstuna Kyrkogårds- och Fastighetsförvaltning hade ansökt om tillstånd enligt 2 kap 12 § KML att schakta för ledningar och belysningsstolpar inom Klosterkyrkogården. Det planerade arbetet innefattade dels schaktning av ledningsgravar till ett djup om 0,5 meter, dels öppnandet av stolpschakt till ett djup om 0,7 meter.

Med anledning av att den aktuella fastigheten ligger inom fornlämningsområde 554:1, fattade länsstyrelsen i Södermanlands län beslut om att en arkeologisk förundersökning enligt 2 kap 13 §, lagen (1988:950) om kulturminnen m.m. (KML) skulle utföras (1st dnr 431-8079-2004). Enligt länsstyrelsens kravspecifikation skulle förundersökningen begränsas till ett urval av de planerade stolpschakten. Anledningen härtill var att undersökningen skulle begränsas till minsta möjliga insats. Enligt samma specifikation anvisades att något eller några av schakten skulle undersökas ned till orörd marknivå. Grävmaskin tillhandahölls av kostnadsansvarig.

Projektledare samt fält- och rapportansvarig var arkeolog Lars Norberg, Sörmlands museum. Vid delar av fältarbetet deltog även Ingeborg Svensson, likaledes arkeolog vid Sörmlands museum.

Syfte och metod

Syfte

Det övergripande syftet med den arkeologiska förundersökningen var att, inom det av länsstyrelsen angivna undersökningsområdet, fastställa omfattning, karaktär, innehåll och datering för Eskilstuna 554:1 inom berörda ytor.

Med utgångspunkt i syftet bifogades följande frågeställningar:

- Finns det bevarade kulturlager/konstruktioner i det aktuella området?
- Vilken kvalitet har eventuella kulturlager/konstruktioner?
- Vilken eller vilka tidsperioder omfattar eventuella kulturlager och konstruktioner?

Metod

Inledningsvis valdes fyra av sammanlagt 21 stolpschakt ut för att ingå i den arkeologiska förundersökningen

(S1-4). Då antalet förundersökningsschakt var relativt begränsat förlades dessa längs med en öst-västligt orienterad linje. Därigenom kunde förundersökningens resultat i någon mån ligga till grund för en analys av lämningarnas spridning längs denna sträckning.

Den arkeologiska förundersökningen inleddes med att stolpschakten öppnades med hjälp av en mindre grävmaskin. Lösa och omrörda jordmassor i de öppnade ytorna rensades bort med hjälp av maskinen i syfte att frilägga rester efter äldre kulturlager och murrester etc. Påträffade kulturlager undersöktes stratigrafiskt, det vill säga lagervis och för hand. Två av schakten kunde undersökas ned till orörd nivå. Påträffade anläggningar och konstruktioner rensades fram och undersöktes delvis. Härigenom kunde lämningarnas karaktär och omfattning bestämmas.

Öppnade ytor mättes in digitalt och har markerats på ett planunderlag. Anläggningar och kulturlager dokumenterades skalenligt på uppmättningsritningar i plan och profil i skala 1:20. En sektion dokumenterades genom att en uppmättningsritning upprättades (S4). Alla schakt inklusive påträffade lämningar beskrevs i text. Ett urval av profiler, anläggningar och ytor fotodokumenterades med digital kamera.

Inget relevant material för ¹⁴C-analys kunde identifieras, varför den kronologiska diskussionen nedan förs med utgångspunkt i det påträffade fyndmaterialet, stratigrafin och lämningarnas karaktär samt den tidigare kända omgivande fornlämningsmiljön.

Efter fältarbetets avslutande har tillgängligt digitalt historiskt kartmaterial studerats (LMS). Inmätta schakt och konstruktioner har, tillsammans med rektifierat historiskt kartmaterial, bearbetats och analyserats i ett gemensamt GIS-projekt. Därutöver har även Zachrissons publicerade planer över undersökningarna 1961-62 bearbetats, inkorporerats och analyserats i ovan nämnda GIS (Zachrisson 1963).

Landskap

Natur och kultur

Området för den arkeologiska förundersökningen var beläget inom den så kallade *Klosterkyrkogården* belägen öster om Eskilstunaån inom det nuvarande stadsområdet.

Klosterkyrkogården började anläggas strax före 1800-talets mitt (Hellberg, 1935, s. 119, Zachrisson 1963, s. 18). Vid tiden före anläggandet av kyrkogården utgjordes området i stort och österöver av jordbruksmark med tillhörande gårdar och byar. Därutöver upptogs delar av området under medeltiden av ett Johanniterkloster, samt under efterreformatorisk tid av Eskilstuna slott (se nedan).

Kyrkogårdsområdet kännetecknas idag, utöver begravningsplatser från 1800-talet och framåt, av grusade gångar, ställvist planterade lövträd samt system av tuktade häckar (bilaga 1). Kyrkogården används enligt uppgift i dagsläget uteslutande för urnebegravningar, vilket medför relativt ytliga nedgrävningar jämfört med vad som är fallet när det gäller till exempel kistbegravningar.

I närområdet till den aktuella utredningsytan har ett flertal företeelser tilldragit sig uppmärksamhet vid olika tillfällen under 1900-talet (se FMR/FMIS, bl.a. Eskilstuna 292:1, 554:1). Företeelserna utgörs av gravmonument i vikingastil (Eskilstunakistor, se Neill & Lundberg 1986), runstenar, två tidigmedeltida kyrkor med romanska inslag samt *Eskilstuna Johanniterkloster*. Klostret uppfördes under sent 1100-tal på platsen för den redan befintliga *Tuna* kyrka. Klosterbyggnaden grävdes fram och mättes upp år 1912 och det var i detta sammanhang den uppmärksammade Eskilstunakistan påträffades (Lindqvist 1915). I anslutning till det ovan nämnda klostret, har man senare även undersökt spår av vendel- och vikingatida bebyggelse där det bland annat påträffats så kallade guldgubbar (Zachrisson 1963, även Damell 1977).

Namnen *Tuna* och *Eskilstuna* förekommer i medeltida brev, bland annat vid en överlåtelse av den helige Eskils kyrka i Tuna. Inget tyder i dagsläget på att Eskilstuna har haft formell status som stad under medeltiden. Trots detta presenteras orten ibland som existerande stad redan under tidig medeltid. Orsaken står bland annat att söka i den rikliga förekomsten av fornlämningar från vikingatid och tidig medeltid, som tillsammans med legenden om den helige Eskil utgjort en fond till skilda hypoteser om platsen som centralort i Rekarnebygd.

Med tanke på den under medeltiden relativt omfattande kloster- och kyrkoverksamheten i området är det dock troligt att något slags samtida stadsbebyggelse och verksamhet av profan karaktär knutits hit. Som stöd för den tanken skulle man kunna anföra ett dokument från år 1490, en skattelängd. Här omnämns olika gårdsinnehavare med i vissa fall även sina yrkesbeteckningar: en smed, en skrivare, två skraddare och en borgare (Järpe 1982, s. 36).

Planlösningen för *Fors* kyrka (väster om Eskilstunaån) respektive den ovan nämnda *Tuna*, samt förekomsten av så kallade gravmonument i vikingastil (Eskilstunakistor) visar även på områdets roll i den kristna missionen.

Av de 30 arkeologiska undersökningar och iakttagelser som finns noterade inom Eskilstuna stadsområde fram till år 1982, så berör många det ovan nämnda klostret/slottet i det norra stadsområdet. De återstående undersökningarna är lokaliserade till *Fors* kyrka samt ett antal större schaktningar vid stadens torg. Generellt

sett utgörs dock de flesta arkeologiska insatserna av mindre provundersökningar inom det nutida stadsområdet. De iakttagelser som gjorts vid Köpmangatan har inte givit några indikationer på medeltida bebyggelse. De äldsta lämningarna kan i huvudsak dateras till 1600-talet (Järpe 1982, s. 7ff).

I början av 1990-talet utfördes en större undersökning på den västra sidan om ån, strax söder om *Fors* kyrka. Resultatet visade att det i området fanns kulturlager från förhistorisk tid, vikingatid/tidig medeltid samt från nyare tid. De tidigmedeltida lagren innehöll daterande keramik, men inga konstaterade bebyggelselämningar. Från hög- och senmedeltid framkom däremot fragmentariska spår efter bebyggelse. Fyndmaterialet påträffades i stor utsträckning i de påförda lagren (Persson 1999). Ytterligare en undersökning i kvarteret *Forsen* (6), utfördes år 1999-2000. Vid detta tillfälle konstaterades att fornlämningsområdet för Eskilstuna 556:1 hade en större utsträckning än vad som tidigare varit känt. Dessutom framkom syllstensgrunder till högmedeltida hus (Appelgren 2000).

Under 1600- och 1700-talen anlades en planerad stadsbebyggelse i Eskilstuna. Vidare genomfördes kanalbyggen förbi forsarna vid *Torshälla*. Satsningarna syftade till att gynna bruks- och manufakturverksamheten. Den planlagda manufakturstaden *Carl Gustafs stad* i anslutning till *Tunafors* fick sina privilegier år 1659.

Vad gäller den här aktuella förundersökningen är det dock framförallt 1500- och 1600-talets Eskilstuna som är av intresse.

I samband med ovan nämnda undersökningar åren 1961-62 (Zachrisson 1963), påträffades bland annat resterna efter Eskilstuna slott. Bevarade handlingar visar att *Gustav Vasa* tog klosterområdet, och måhända delar av klostrets gamla stenbyggnader i anspråk vid mitten av 1500-talet. I samband med reformationen hade nämnda institution, innefattande såväl byggnader som gudskomplex, dragits in till kronan, varvid de nyttjats som förläning fram till fram till århundradets mitt (Hellberg 1935, s. 109, Zachrisson 1963, s. 28 med där a.a.).

Zachrisson menar att det förmodligen inte påbörjades några arbeten vad gäller själva slottet under den första tiden. Från den första tiden finns indikationer på att *Vasas* initiala etablering utgjordes av en enklare byggnad, kanske av trä. Därutöver nyttjades eventuellt de förutvarande klosterbyggnaderna (Zachrisson 1963, s. 29). Efter *Gustav Vasas* död tillföll delar av *Södermanland* den unge *Hertig Karl*, som får ses som upphovsman av det egentliga Eskilstuna slott, det vill säga det stenshus som kom att uppföras. Den ”*stora byggningen*”, det vill säga *Gustav Vasas* byggnadsgärning, brann nämligen år 1573. Först därefter påbörjades konstruktionen av slottet, ett arbete som inte var avslutade förrän år

Figur 2. Utdrag ur Gröna kartans blad (GSD) Eskilstuna 10G NO med undersökningsområdet markerat. Skala 1:50 000.

1621, och då av Hertig Karls (Karl IX) son, hertig Karl Filip. Denne avled dock 1622. Därefter nyttjades slottet av pfalzgreven, sedemera känd som Karl X Gustav. Under Karl XI regering brann slottet slutligen 1680 och kom ej att återuppföras (ibid, s. 29f).

Tydligen stod dock stora delar av slottets murar kvar efter branden. På en liten miniatyr i form av en akvarell målad åtta år efter branden syns relativt omfattande murverk efter slottet (Schnell 1946, s. 27). Knappt hundra år senare, år 1783, omtalas att de "[...] kvarvarande murarna hava blivit minskade de senare åren genom därifrån bortfört tegel. Den forna slottsträdgården är nu till åker och källand. [...] En upphöjd fyrkantig parterr är nu endast bevis därav. En stor välvd källare finnes därunder i ett hörn." (Hellberg 1935, s. 118f med där a.a.).

Det var inom en del av denna slottsträdgård som man sedemera kom att anlägga den allmänna begravningsplats, idag benämnd *Klosterkyrkogården*, år 1834. Vidare noterade bland annat Dybeck (1859) och Hermelin (1870-tal) de successivt tynande, men fortfarande ställvis synliga lämningarna efter slottet (Hellberg 1935, 2. 120). Omkring sekelskiftet nittonhundrade bebyggdes delar av området med ett läroverk, den så kallade *Slottsskolan*, på vars skolgård man fortfarande kan bese en minnessten över slottet (ibid, s. 119f).

Efter vad som är känt utgjordes slottet, vid 1600-talets mitt, av en tornförsedd firsidig anläggning, cirka 75x80 meter stor (Zachrisson 1963, s. 30-35 & PL II). Måtten skall ses som mycket ungefärliga. Utöver själva storleken antyder vissa historiska kartor (jfr. LMS, akt

nr C13-1:4, C41-9:5), likväl som Zachrissons resultat att slottet haft en något oregelbunden, närmast romboid planlösning (Zachrisson 1963, s. 30f, fig 7 & PL II). Mot två sidor (söder och öster) vette slottet mot en försvarlig trädgård, cirka 320 x 190 meter stor (jfr. LMS, akt nr C13-1:4). Utöver detta fanns runtom slottet olika ekonomibyggnader i form av spannmålsbodar etc, samt den så kallade skrivarestugan och slottsvaktmästarbostaden (Hellberg 1935, s. 116).

Resultat

Sammanlagt öppnades fyra stycken schakt inom det aktuella området (S1-4). Schaktens storlek varierade mellan 1,4 x 0,9 meter och 1,3 x 1,3 meter. Schaktdjupet varierade mellan cirka 0,5 och 1,4 meter.

I det östligast belägna schaktet framkom en kullerstensläggning cirka 0,3 meter ned under nuvarande marknivå (S1). Stenläggningen, som bestod av 0,1-0,3 meter stora tätt lagda stenar, täckte ungefär halva schaktets yta. Under detta vidtog ett lager av lera med inslag av humus. I lagret identifierades ett litet fragment yngre rödgods (BIIy) med glasyr på ena sidan. Under detta vidtog orörd marknivå som bestod av lera.

Undersökningen av schakt 2 avbröts eftersom gjutna fundament av cement och större stenar framkom en dryg halvmeter ned (S2). Enligt uppgift låg på platsen ett tidigare krematorium som revs på 1970-talet. Det är oklart om några äldre lämningar finns bevarade under den gjutna grundläggningen.

Figur 3. Översiktsbild mot väster. Strax till vänster om grävmaskinen syns schakt 1. Foto: Lars Norberg, Sörmlands museum, 2004.

I schakt 3 och 4 fanns välbevarade kulturlager, samt i ett av schakten (S4), delar av en mycket vällagd stenpackning (A1). Utöver stenpackningen, befanns schaktinnehållet överensstämma avseende schakt 3 och 4 (se nedan).

Överst i schakt 3 och 4 fanns påförda massor av matjord samt utjämningskikt, vilka kan relateras till den nuvarande kyrkogårdsmiljön. Kulturlagren vidtog drygt 0,4 meter ned och uppgick till en sammanlagd tjocklek om cirka 0,9 meter. Förutom den i botten av schakt 4 påträffade stenpackningen, vilken bestod av tätt lagda, kallmurade stenar lagda i flera skift, utgjordes lagren av sand, grus och lera med ställvisa förekomster av sot och kol samt kalkbruk. Lagren innehöll även förekomster av djurbensmaterial, tegelkross och tegelstenar samt grönaktigt fönsterglas och järnspik. Delar av glasmaterialet befanns vara eldpåverkat.

Tolkningar

Sannolikt kan stenläggningen i schakt 1 härledas till 1700-1800-tal, då den låg relativt grunt i förhållande

till dagens markyta. Dateringen understryks ytterligare av det påträffade rödgodsfragmentet som framkom i det underlagande skiktet.

Kulturlagren i i schakt 4 kunde, utöver de ytligt belägna recenta lagren, indelas i sex tydliga faser (se bilaga 4), vilka enligt den preliminära tolkningen inleds med uppförandet av Eskilstuna slott med tillhörande trädgårdsanläggning och avslutas med anläggandet av Klosterkyrkogården.

Sot- och kollagren, eldskadat glas samt förekomster av sintrat och eldpåverkat tegel kan förmodligen knytas till slottsbranden vilken inträffade år 1680. Resultaten från den genomförda förundersökningen, visar tillsammans med analysen av det rektifierade kartmaterialet, att stenpackningen (A1) i botten av schakt 4 troligen utgör en del av en konstruktion belägen inom den tidigare omnämnda slottsträdgården.

Med förbehåll för variationer i den år 1715 upprättade geometriska avmätningen, bör stenpackningen utgöra en del av grundläggningen till den upphöjda parterr, eller terrass som är dokumenterad på bland annat nämnda kartunderlag. Möjligen kan stenpackningen

Figur 4. Lodfoto över schakt 4. Bildens överkant är orienterad mot norr. I botten syns den stenpackning som framkom mot schaktets botten. Jämför bilaga 4. Foto: Lars Norberg, Sörmlands museum, 2004.

Figur 5. Foto mot sydväst över schakt 4. Lars Norberg, Sörmlands museum, dokumenterar en profil. Foto: Ingeborg Svensson, Sörmlands museum, 2004.

även utgöra en del av en murrest till den mur som finns utmarkerad på samma kartunderlag (se bilaga 3, LMS akt nr C41-9:1, samt Zachrisson 1963, s. 28, fig 5).

Enligt analysen omfattar den beskrivna stenpackningen i schakt 4, och de där ovan följande kulturlagren, tidsavsnittet från tidigast 1500-talets slut till 1800-talets början.

Referenser

Appelgren, Katarina. 2000. *Medeltida hus i kvarteret Forsen*. Arkeologisk förundersökning, etapp 1. Södermanland, Eskilstuna stad, kvarteret Forsen 6, RAÄ 556. RAÄ. *UV Mitt Rapport 2000:15*. Stockholm.

Damell, David. 1977. *Rekarnebygdens järnålder och tidiga medeltid*. Sällskapet S:t Eskil. Eskilstuna.

Digitala fastighetskartan med höjdkurvor, Södermanlands län. Geografiska Sverigedata (GSD). Lantmäteriet. Gävle.

Gröna kartan, Södermanlands län. Geografiska Sverigedata (GSD). Kartförlaget, Gävle. 1996.

Hellberg, Knut 1935. *Eskilstuna genom tiderna. En svensk märkesstads historia*. Band I-III. Katrineholm.

Järpe, Anna. 1982. *Eskilstuna/Torshälla. Rapport Medeltidsstaden 16. RAÄ och SHM*. Stockholm.

Lindqvist, Sune. 1915. *Den helige Eskils biskopsdöme. Några arkeologiska vittnesbörd om den kristna kyrkans första organisation inom mellersta Sverige*. Särtryck ur Antikvarisk tidskrift för Sverige. Del 22. Diss. Stockholm.

Neill, Tom & Lundberg, Stig. 1994. Förnyad diskussion om "Eskilstunakistorna". I: *Fornvännen 1994*. Årgång 89. Stockholm.

Persson, Boije. 1999. *Bebyggelselämningar i kvarteret Forsen*. Södermanland, Eskilstuna, Kvarteret Forsen 8, RAÄ 556. RAÄ. *UV Mitt, Rapport 1998:112*. Stockholm.

Informationssystemet om fornminnen (FMIS). Eskilstuna, Kloster socken, Strängnäs kommun, Södermanlands län. Riksantikvarieämbetet. Datauttag 050221.

Schnell, Ivar. 1946. *Eskilstuna - En industristad med anor. I: Eskilstuna. Svenska stadsmonografier*. Red. Paul Harnesk. Göteborg.

Zachrisson, Sune. 1963. *Från vendeltid till vasatid. Redogörelse för de byggnadsarkeologiska undersök-*

ningarna av Eskilstuna kloster och slott 1961-62. I: Eskilstuna stads museers årsbok 1963. Eskilstuna.

Arkiv

Sörmlands museums arkiv (SMA)

Riksantikvarieämbetets fornminnesregister (FMR). *Klosters socken*, Södermanlands län.

Fd. Ekonomisk karta över Sverige. Eskilstuna 10G6i. (Fornlämningsöversikten). Skala 1:10 000. Lantmäteriverket, 1988. Gävle.

Administrativa uppgifter

Rapporten ingår i Sörmlands museums rapportserie: Arkeologiska meddelanden 2005:15

Södermanlands museums dnr: KUS04 328

Länsstyrelsens dnr: 431-8079-2004

Tid för undersökningen: 041012-041013

Personal: Lars Norberg & Ingeborg Svensson

Belägenhet: Fd. Ekonomisk karta över Sverige. Eskilstuna 10G6i. Skala 1:10 000. Lantmäteriverket, 1988. Gävle.

x6583639,17 y1540955,75 (SV, schakt 4)

Koordinatsystem: RT90 2,5gonV

Höjdsystem: RH70

Undersökningsområde: Dokumentation av sektion, cirka 4,0 meter lång och 3,40 meter djup.

Dokumentationsmaterial förvaras i Sörmlands museums topografiska arkiv. Påträffade fynd tillvaratogs ej.